

מקושש זה צלפחד?

(עיקרון יסוד בדרכי הדרש)

בסדרת מאמרים שהתפרסמה במהלך שנת תשס"ג ביצ'הר¹, התקיים דיון באשר לדרכי הדרש של חז"ל, ולשאלות שונות הקשורות לכך. במאמרים אלו נידונו בעיקר עמדותיהם של ראשונים ואחרונים ביחס לשאלות אלו.

למרות חשיבותו הרבה של הבירור שנעשה במאמרים אלו, דומני שניתן להצביע על שני חסרונות בולטים בו: ראשית, הדיון שהתיימר לברר את דרכי הדרש נשא אופי תיאורטי למדי, ללא התייחסות והדגמה מתוך המדרשים עצמם. אך מעבר לכך, גיבוש עמדה באשר לדרכי הדרש של חז"ל ללא בדיקה מקיפה ויסודית של המדרשים עצמם, לוקה לטעמי בחסר.

ואמנם, כשניגש לבחון את דרשות חז"ל כשלעצמן, נגלה שמתעוררים קשיים לא מעטים. דרכי הדרש שבאמצעותן הם הוציאו מסקנות מהפסוקים נראות תמוהות ולא מובנות ללומד בן זמננו, הדיוקים בפסוקים נראים טכניים ולא הכרחיים, לא אחת גם לשון המדרש קשה ולא ברורה, ועוד קשיים רבים².

נושא זה, של הבנת דרכי הדרש של חז"ל, עודנו בחיתוליו וזוקק עוד בירור, פיתוח ושכלול מרובים. במאמר זה ברצוני להצביע על עיקרון פרשני אחד בשיטת הלימוד של חז"ל. עיקרון זה עומד, לדעתי, ביסודם של מדרשי הלכה ואגדה רבים.

הנחת היסוד של עיקרון זה היא, שפעמים רבות דרשת הפסוק כפי שהדרשן מציג אותה לפנינו איננה כל התמונה. הדרשה היא רק 'קצה קרחון' של מהלך פרשני רחב הרבה יותר, שהדרשה חושפת בפנינו רק את "השורה התחתונה" שלו. עלינו כלומדים מוטלת המשימה להתחקות אחר מהלך מחשבתו של הדרשן, ולגלות את מה שטמון מאחוריה³.

עיקרון זה, מעבר לעובדה שהוא מקרב אותנו להבנה טובה יותר של דרכי לימודם של חז"ל, יכול לשמש גם ככלי משמעותי לפענוח דרשות רבות נוספות⁴. כדי להדגים עיקרון זה בחרתי סוגיה שבה הוא בא לידי ביטוי בולט. ישנן עמי דוגמאות נוספות רבות לכך⁵, ולא עת היאסף,

1. דיון נרחב יותר על הקשיים האופייניים בלימוד המדרש ועל החשיבות של העיסוק בכך, ראה מאמרי "על בגדי הכהונה ביום הכיפורים (ישום מעשי של הדיון בדרכי הדרש)", 'יצ'הר' טו.

2. יסוד זה פותח בהרחבה - עד לכדי שיטה של ממש - על ידי הרב יואל בן נון. ראה במבוא לספרו 'פרקי האבות - עיונים בפרשיות האבות בספר בראשית' עמ' 15-16. ראה מאמרו "השבת: מלאכת האדם ומלאכת המשכן", משלב לח (עלון ישיבת הקיבוץ הדתי בעין צורים), עמ' 7-31.

3. במאמרי הנזכר (הע' 1) השתמשנו בעיקרון זה לביאור כמה דרשות. אמנם, שם אזכורו של רעיון זה היה אגבי ונבלע בשטף הדיון, ואילו עתה אנו מבקשים לבדוד אותו ולדון בו בנפרד. **מבדיקות מקיפות שערכתי, מצאתי כיוון חשיבה זה ככיוון פורה ביותר, שבכוחו לבאר דרשות סתומות רבות. גם אם אין בכך משום פיתרון כולל ומקיף לשאלת דרכי הדרש, דומני שבכוחו של עיקרון זה לפזר משהו מן הערפל.**

4. דוגמאות לעיקרון זה ולעקרונות נוספים, ניתן לקבל בשיעור 'מדרשי הלכה', באתר בית המדרש הווירטואלי של ישיבת

בתקווה שיבואו אחרים ויפתחו ויעמיקו עיקרון זה, ואולי גם יגלו עקרונות יסוד נוספים.

א. במה חטא צלפחד?

ותקרבנה בנות צלפחד בן חפר בן גלעד בן מכיר בן מנשה למשפחות מנשה בן יוסף ואלה שמות בנותיו: מחלה נעה וחגלה ומלכה ותרצה. ותעמודנה לפני משה ולפני אלעזר הכהן ולפני הנשיאים וכל העדה פתח אוהל מועד לאומר: אבינו מת **במדבר**, והוא לא היה בתוך העדה הנועדים על ה' בעדת קרח, כי בחטאו מת ובנים לא היו לו. למה יגרע שם אבינו מתוך משפחתו כי אין לו בן? תנה לנו אחוזה בתוך אחי אבינו!

ויקרב משה את משפטן לפני ה'.

ויאמר ה' אל משה לאומר:

כן בנות צלפחד דוברות, נתון תתן להם אחוזת נחלה בתוך אחי אביהם והעברת את נחלת אביהן להן...

והיתה לבני ישראל לחוקת משפט כאשר ציווה ה' את משה. (במדבר כז, א-יא)
תנו רבנן: מקושש זה צלפחד וכן הוא אומר: "ויהיו בני ישראל **במדבר** וימצאו איש מקושש" ולהלן הוא אומר: "אבינו מת **במדבר**" מה להלן צלפחד אף כאן צלפחד, דברי ר' עקיבא. אמר לו ר' יהודה בן בתירא: עקיבא, בין כך ובין כך אתה עתיד ליתן את הדין! אם כדבריך - התורה כיסתו ואתה מגלה אותו; ואם לאו - אתה מוציא לעז על אותו צדיק!...

אלא מהיכא הוה? מ"ויעפילו". (שבת צו, ב)

בסוף ספר במדבר מובא הסיפור המפורסם על בנות צלפחד. בפנייתן אל משה, בנות צלפחד מתארות את נסיבות מותו של אביהן: "אבינו מת במדבר, והוא לא היה בתוך העדה הנועדים על ה' בעדת קרח, **כי בחטאו מת** ובנים לא היו לו..." - סתמו בנות צלפחד ולא פירשו מהו אותו חטא שבשלו מת אביהן טרם זמנו במדבר.

בברייתא שלפנינו נחלקו התנאים באשר לטיב חטאו של צלפחד. לדעת ר' עקיבא, צלפחד הוא האדם שקושש עצים ביום השבת, והתורה מתארת את חטאו ואת עונש הסקילה שלו (במדבר טו, לב-לו). ר' יהודה בן בתירא חולק, ומעלה טענה עקרונית: בין כך ובין כך הצעת הזיהוי של ר' עקיבא היא בעייתית: אם אכן צלפחד הוא המקושש, הרי התורה הקפידה שלא לחשוף את חטאו המדויק, ואם כן ר' עקיבא חותר בעצם תחת מגמתה של התורה שלא לגלות פרט זה. ואם איננו צודק - הרי שיש בכך משום הוצאת שם רע על צלפחד, שנכשל בחטא החמור של חילול שבת במזיד!

יחד עם זאת, גם ר' יהודה בן בתירא עצמו לא נמנע מהצעת פתרון משלו לזיהוי החטא, ומציע חטא אחר, אך מינורי יותר: חטא המעפילים (במדבר יד, לט-מה).

במאמר זה ננתח את מחלוקת התנאים. לשם כך ננסה להבין את משמעותה ואת שורשיה בפסוקי התורה. מסע זה בעקבות שורשיה הפרשניים של המחלוקת גם יפתח בפנינו צוהר קטן וראשוני לתחום עלום - צורת החשיבה של חז"ל והאופן שבו הם קראו את התורה ופירושה.

ב. דעת ר' עקיבא

ר' עקיבא, כאמור, מזהה את צלפחד עם המקושש שבסוף פרשת שלח:

ויהיו בני ישראל **במדבר** וימצאו איש מקושש עצים ביום השבת. ויקריבו אותו המוצאים אותו מקושש עצים אל משה ואל אהרן ואל כל העדה.

ויניחו אותו במשמר כי לא פורש מה יעשה לו.

ויאמר ה' אל משה:

מות יומת האיש רגום אותו באבנים כל העדה מחוץ למחנה. ויוציאו אותו כל העדה אל מחוץ למחנה וירגמו אותו באבנים וימות,

כאשר ציוה ה' את משה.

(במדבר טו, לב-לו)

ר' עקיבא מזהה את צלפחד עם המקושש על סמך לימוד מגזירה שווה מילולית: בפרשת בנות צלפחד נאמר: "אבינו מת **במדבר**", ובמקביל, פרשת המקושש נפתחת בציון העובדה ש"ויהיו בני ישראל **במדבר**". על סמך דמיון מילולי זה, מסיק ר' עקיבא שיש לזהות גם **בין הנפשות הפועלות בשתי הפרשיות**, ואם כן מסתבר, לדעתו, שמדובר באותו אדם, וממילא גם באותו החטא. במבט פשוט נראה שמסקנתו זאת של ר' עקיבא נשענת אך ורק על ההשוואה (הפורמלית משהו) של מילים משותפות שהוזכרו בשתי הפרשיות.

אולם, למקרא הדרשה מתעוררת תחושה מסוימת של אי נוחות. האם העובדה שהמילה 'במדבר' נזכרת בשתי הפרשיות מספיקה כדי לקבוע שצלפחד הוא המקושש? הרי מדובר במילה שגרתית לחלוטין, ומה בכך אם היא מופיעה בשתי הפרשיות? שאלה זו גם מחריפה מאוד את קושייתו של ר' יהודה בן בתירא כלפי ר' עקיבא: איך ניתן להאשים את צלפחד בחטא כה חמור רק על סמך דיוק טכני שכזה בפסוקים?!

ננסה לעקוב אחר מהלך מחשבתו של ר' עקיבא.

ראשית, מסתבר שהבסיס הראשוני של ר' עקיבא לנסות ולזהות את חטאו של צלפחד מקורה בדברי בנות צלפחד עצמן: "כי בחטאו מת..." (כז, ג), וכיוון שכך, עלינו לחפש בתורה התייחסות והסבר לחטאו זה של צלפחד. אך יתכן שישנה הנחה נוספת הגלומה בדברי ר' עקיבא: לא רק שעלינו לחפש התייחסות בתורה לחטא צלפחד בעקבות הרמיזה המקומית, אלא ההנחה היא שבכתוב **צריכה להימצא** התייחסות כלשהי לחטא זה, מפורשת או רמוזה, שהרי לא בא הכתוב לסתום אלא לפרש. כאשר התורה מעלימה פרט כלשהו, אין מטרתה למנוע מאתנו לדעת אותו, אלא להפקיד בידנו את המשימה לנסות ולחשוף אותו מבין השיטין.

ברצוני לטעון, שבניגוד לרושם הראשוני המתקבל מקריאת דברי ר' עקיבא, אין הוא מסתפק אך ורק בהשוואה פורמלית של מילים שהוזכרו בשתי הפרשיות, אלא גזירה שווה זו מחביאה מאחוריה משהו עקרוני הרבה יותר.

ואכן, כשנבחן את שתי הפרשיות - של המקושש ושל בנות צלפחד - נגלה הקבלה מפתיעה בין שתיהן.

1. הרקע לפרשה

נפתח בדברים שנאמרו במפורש - הגזירה השווה עצמה של ר' עקיבא. כיצד ניתן להבין אותה? פרשת המקושש פותחת בתיאור הרקע לסיפור - "ויהיו בני ישראל **במדבר**"...". לכאורה, תיאור זה נראה קצת חריג ומיותר. מדוע התורה רואה צורך להזכיר זאת כאן? במיוחד לאור העובדה הפשוטה והידועה שהמדבר הוא מקום משכנם הקבוע של בני ישראל מזה זמן רב! אולם, מטרתו של תיאור פתיחה זה מתבהרת כשאנו זוכרים ברקע את דברי בנות צלפחד: "אבינו מת **במדבר**"...". ניתן בהחלט לראות במשפט זה רמיזה לשונית השולחת אותנו אל ה"מדבר" שבפרשת המקושש, ויוצרת זיקה בין שתי הפרשיות.

אם כן, בינתיים עולה שאפילו ההשוואה המילולית עצמה של ר' עקיבא איננה מושתתת על שתי מילים סתמיות שנזכרו בשתי הפרשיות, אלא על רקע העובדה שאחת מהן מיותרת וחריגה במקומה, ולכן עלינו להבינה כרומזת לפרשייה אחרת. אך לכשנבדוק נמצא הקבלות נוספות בין הפרשיות:

2. מסגרת הסיפור

מסגרת הסיפור דומה להפליא בשתי הפרשיות. בשתיהן מגיע מישהו ועומד לדיון/דין לפני משה, הכהן והעדה: בפרשת בנות צלפחד: "ותעמודנה לפני משה ולפני אלעזר הכהן ולפני הנשיאים וכל העדה", ובפרשת המקושש: "ויקריבו אותו... אל משה ואל אהרן ואל כל העדה". בשתי הפרשיות הדין לא ברור, והמשפט מועבר לידי ה'. בבנות צלפחד: "ויקרב משה את משפטן לפני ה'", במקושש: "ויניחו אותו במשמר כי לא פורש מה יעשה לו". ובשתיהן הקב"ה נותן את הפיתרון, ובכך גם מחדש דין שלא היה ידוע לפני כן. לאור הקבלה זאת ניתן לראות, במובן מסוים, את בנות צלפחד כחוזרות בעצם לאותה הסיטואציה שבה עמד אביהן קודם לכן - מעמד של "נידונים" לפני בית הדין ולאחר מכן לפני משפט ה'.

3. תשובת ה'

המסגרת של תשובת ה' דומה אף היא בשתי הפרשיות: התשובה פותחת בדיבור "ויאמר ה' אל משה", לאחריו מופיע פירוט התשובה, והיא נחתמת ב"כאשר ציוה ה' את משה". ההקבלות הללו יוצרות קשר הדוק בין הפרשיות ומאפשרות את הזיהוי של המקושש עם צלפחד.

4. תשובת הבנות

בנות צלפחד מוסיפות פרט נוסף על נסיבות מותו של אביהן: "והוא לא היה בתוך העדה הנועדים על ה' בעדת קרח". מהי משמעותה של הערה זו, ולמה כל כך חשוב להזכיר פרט זה? כדי להבין זאת, נשים לב לעובדה המפתיעה, שפרשת קרח מופיעה בספר במדבר (פרק טז) מיד ובסמיכות לאחר פרשת המקושש! ועל פי עובדה זו יתכן שבדברי בנות צלפחד אלו טמונה רמיזה נוספת לפרשת המקושש: משמעות האמירה "והוא לא היה... בעדת קרח" היא: כיוון שהוא (=צלפחד המקושש) פשוט מת לפני האירוע של עדת קרח - ולכן לא יכול היה להיות שם!! ומסתבר מאוד שכל ההקבלות הללו בין הפרשיות והרמיזות השונות עמדו ברקע דרשתו של ר' עקיבא, אף שאין הוא מציין זאת במפורש. דרשתו, כפי שהיא מופיעה לפנינו, איננה מושתתת רק על השוואה פורמלית של מילים זהות, אלא מהווה קצה קרחון של דרשה רחבה יותר המבוססת על השוואת מכלול הפרשיות כולן⁵.

5. הערה עקרונית: אני לא מבקש לטעון כאן שהרמיזות וההקבלות שמצאנו עולות בהכרח בקנה אחד עם פשוטו של מקרא. המטרה במאמר זה איננה עיסוק בפרשה אלא בדרשת חז"ל עליה; ולכן אנו לא מנסים כאן ללמוד את הפרשה כשלעצמה, אלא כפי שהבינו אותה הדרשנים. ניתן לראות לא אחת שמסקנותיהם של הדרשנים אינן מבוססות רק על דיוקים פורמליים, אלא על קריאה רחבה ומקיפה יותר של הפסוקים. אנו לא מנסים לטעון באופן גורף שבדברי חז"ל הם פשוטו של מקרא, ואף לא "עומק הפשט". הניסיון הוא ללכת הפוך - בעקבות הדרשן - ולנסות לחשוף איך הוא הבין את הפסוקים.

ג. דעת ר' יהודה בן בתירא

ר' יהודה בן בתירא חולק, כאמור, על ר' עקיבא וטוען שאין להסיק מגזירה שווה זו מסקנה באשר לחטא חילול שבת של צלפחד. יחד עם זאת, ראינו שגם ר' יהודה בן בתירא עצמו מציע הצעה משלו לזיהוי חטאו של צלפחד - חטא המעפילים (במדבר יד, לט-מה):

וידבר משה את הדברים האלה אל כל בני ישראל, ויתאבלו העם מאד.

וישכימו בבוקר, ויעלו אל ראש ההר לאמור: הננו ועלינו אל המקום אשר אמר ה' כי חטאנו! ויאמר משה: למה זה אתם עוברים את פי ה' והיא לא תצלח?

אל תעלו, כי אין ה' בקרבכם ולא תינגפו לפני אויביכם, כי העמלקי והכנעני שם לפניכם ונפלתם בחרב, כי על כן שבתם מאחרי ה' ולא יהיה ה' עמכם!

ויעפילו לעלות אל ראש ההר, וארון ברית ה' ומשה לא משו מקרב המחנה.

וירד העמלקי והכנעני היושב בהר ההוא, ויכוס ויכתום עד החרמה.

במבט ראשון, הקשיים בהבנת דעתו של ר' יהודה בן בתירא חמורים יותר מהקשיים על ר' עקיבא: מניין לו שצלפחד הוא מן המעפילים?! בעוד ר' עקיבא מביא לפחות גזירה שווה מילולית כדי לבסס את עמדתו, הרי שריב"ב אינו מזכיר אפילו לימוד מסוג שכזה!

הנחת היסוד של הפיתרון שנציע תהיה - שכמו שכבר ראינו, הדרשה כפי שהיא מופיעה לפנינו איננה תמיד כל התמונה. לעתים קרובות הדרשה מהווה רק קצה קרחון של מהלך פרשני רחב יותר, בעוד שלפנינו מופיעה רק השורה התחתונה שלו.

על סמך הנחה זו נציע כאן שגם ר' יהודה בן בתירא משתמש בדרשתו במילה "מדבר", כמו ר' עקיבא, אף שאיננו מציינים זאת במפורש⁶.

נשים לב להקשר של פרשת המעפילים. לפרשת המעפילים קדמה גזירת ה' על ארבעים שנות נדודים במדבר, ובסופם מוות של כל הדור הנוכחי במדבר:

אמור אליהם: חי אני נאום ה' אם לא כאשר דברתם באזני כן אעשה לכם! **במדבר** הזה יפלו

פגריכם וכל פקודיכם לכל מספרכם מבין עשרים שנה ומעלה אשר הלינותם עלי. אם אתם תבואו אל הארץ אשר נשאתי את ידי לשכן אתכם בה כי אם כלב בן יפונה ויהושע בן נון.

וטפכם אשר אמרתם לבו יהיה והביאתי אותם וידעו את הארץ אשר מאסתם בה. ופגריכם אתם יפלו **במדבר** הזה, ובניכם יהיו רועים **במדבר** ארבעים שנה ונשאו את זנותכם עד תום

פגריכם **במדבר**. במספר הימים אשר תרתם את הארץ ארבעים יום, יום לשנה יום לשנה תשאו את עוונותיכם ארבעים שנה, וידעתם את תנאותי. אני ה' דיברתי אם לא זאת אעשה

לכל העדה הרעה הזאת הנועדים עלי **במדבר** הזה יתמו ושם ימותו. (במדבר שם, כח-לה)

בעקבות הגזירה קבוצת אנשים שחשה תסכול מהמציאות שנוצרה מנסה לפרוץ קדימה, אך הניסיון נכשל (וזהו חטא המעפילים הנזכר).

וכשאנו בודקים את ניסוחה של גזירת ארבעים השנה מתגלה ממצא מעניין: המילה "**במדבר**" חוזרת כמה וכמה פעמים באופן מודגש ובולט.

כזכור, זהו בדיוק המונח שבו השתמשו בנות צלפחד לתאר את מיתת אביהן: "אבינו מת **במדבר**!" ואם כן, ישנה בדבריהן רמיזה לחטא כלשהו הקשור ל"מדבר"; חטא שאותו אנו מגלים בפרשת המעפילים.

6. אולם, בשונה מעט מר' עקיבא, למילה זו ישנו מקום מרכזי ובעל משמעות יתרה בדרשתו, וראה בהמשך דברינו.

אך יש להדגיש נקודה חשובה: הן אצל ר' עקיבא, והן אצל ר' יהודה בן בתירא (כנראה), משמשת המילה 'במדבר' כמילה מנחה הקושרת בין שתי פרשיות ויוצרת זיקה ביניהן. אך קישור זה בדרשתו של ר' יהודה בן בתירא הוא משמעותי יותר: אצל ר' עקיבא מילה זו, המשותפת לפרשת בנות צלפחד והמקושש, היא רק רמז מילולי הקושר בין הפרשיות. אך אצל ר' יהודה בן בתירא ה"מדבר" הוא משמעותי גם מבחינת **תוכנה** של דרשתו: כאשר בנות צלפחד אומרות - "אבינו מת במדבר" הן 'רומזות' גם לטיבו של החטא: 'מוות במדבר' מכוון **למוות בהקשר ספציפי** - בעקבות הגזירה של "המדבר", ולא סתם ציון מקום.

אך עדיין לא הכול ברור. אם נכונה הנחתנו, שהשוואה זו בין פרשת גזירת ארבעים השנה ופרשת בנות צלפחד עומדת ביסודה של דרשת ר' יהודה בן בתירא, הרי שעל פי השוואה זו צלפחד יכול להיות כל אחד ממתי דור המדבר במשך ארבעים השנים; אולם ר' יהודה בן בתירא קושר אותו דווקא לקבוצת המעפילים הנזכרת שם בהמשך, וזאת מניין לו?

כדי להבין זאת ננסה להעמיק בהבנת משמעותה של גזירת המדבר. גזירת ארבעים השנה איננה רק הבטחה שאותו דור ימות במדבר ולא יזכה להיכנס לארץ, **אלא היא גם מגזירה מחדש את ייעודו של המדבר** כמקום המוות של הדור הנוכחי; וככה, המדבר יהווה מעתה כעין "כלא" שאי אפשר להשתחרר ממנו, גם לא בכוח, כיוון שעל כולם להישאר בתוכו "עד תום כל הדור". כל ניסיון לפרוץ 'כלא' זה מהווה ניסיון התמרדות בגזירת ה', שעל כולם למות במדבר. על פי זה, ניסיון המעפילים להעפיל להר הוא הביטוי **המייד** וגם **המובהק ביותר** ל"מוות במדבר", שהרי אין לנסות ולצאת מהמקום שבו גזר ה' שעלינו להיות.

מעתה, מובן זיהוי של ר' יהודה בן בתירא את צלפחד שמת ב'מדבר' עם המעפילים: שהרי אם אנחנו מחפשים דוגמא למוות ב'מדבר', המעפילים הם אולי הדוגמא המייצגת ביותר למוות כזה. אם נכון הסבר זה, הרי שהגזירה השווה של "מדבר מדבר" שכנראה עומדת גם בתשתית דרשתו של ר' יהודה בן בתירא, מקבלת בדרשתו משמעות עקרונית נוספת: היא איננה משמשת רק כמילת קישור בין הפרשיות, כבדרשת ר' עקיבא, ואף לא רק רמיזה ספציפית לחטא כלשהו הקשור ל'מדבר' כפי שנאמר לעיל, אלא הרבה מעבר לכך: מילה זו מהווה גם **קוד מפתח בפרשה** הטומן בחובו גם את משמעותה העמוקה של ההשוואה בין הפרשיות.

